

**ХАРКІВСЬКА КАДЕТСЬКА ГАЗЕТА «НАКАНУНЕ»
ПРО АГРАРНО-СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ
В І ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ**

Проаналізовані матеріали з аграрно-селянського питання, що надруковані в харківській кадетській газеті «Накануне».

Ключові слова: харківська кадетська газета «Накануне», аграрно-селянське питання, земля, селянство.

Проанализированы материалы по аграрно-крестьянскому вопросу, опубликованные в харьковской кадетской газете «Накануне».

Ключевые слова: харьковская кадетская газета «Накануне», аграрно-крестьянский вопрос, земля, крестьянство.

The article deals with the materials of Kharkiv Cadet newspaper «Nakanounie» of the period of the First Revolution concerning agrarian question.

Key words: Kharkiv Cadet newspaper «Nakanounie», agrarian question, land, peasants.

Сучасна Україна має вирішити чимало проблем соціально-економічного, політичного, культурного, духовного життя тощо. Проблема вибору оптимальної моделі інформаційного простору також є актуальною. Соціально-політична історія початку ХХ ст. є прикладом формування соціально-відповідальної преси, що вбачала своє завдання в донесенні вимог суспільства до влади з метою перетворення їх на певні рішення. Прогресивні періодичні видання, що виникли під час революції 1905 р., не тільки висвітлювали нагальні питання, одним з яких було аграрне, але й обговорювали можливі шляхи щодо їх вирішення, намагаючись активізувати творчий потенціал влади та спрямувати її дії в напрямі, визначеному ліберальною соціально-політичною думкою.

Після видання Маніфесту 17 жовтня 1905 р. в Харкові виходять друком одне за одним кадетські видання «Мир», «Волна», «Будущее», «Накануне», «Девятый вал», «Утро». Найтривалішим було існування газети «Накануне», перший номер якої вийшов 15 березня 1906 р., а останній — 9 липня 1906 р., але й вона була закрита після розгону I Державної думи. Статті з аграрної тематики є наскрізними для цих видань, більше того, в газеті «Накануне» введено постійну рубрику «Аграрне питання в Державній думі», де друкували стенограми виступів депутатів та урядовців.

Зауважимо, що до останнього часу ліберальні періодичні видання Харківської губернії практично не вивчалися. Винятком

є монографія І. Л. Михайлина, в якій уперше зроблена спроба комплексного аналізу і систематизації величезного масиву харківських видань XIX — початку XX ст. [4]. Монографія містить розділ, присвячений харківській ліберальній пресі під час Першої російської революції. Автор простежив динаміку зміни кадетських видань, але тему аграрного питання окремо не розглядав. Аграрна програма кадетів, проект «42-х», винесений кадетами на розгляд І Думи, еволюція соціального розділу їхньої програми досліджувалися в працях радянських авторів [14], проте в історичній літературі донині не набуло висвітлення аграрно-селянське питання в харківській ліберальній періодиці доби Першої російської революції.

Мета статті — проаналізувати матеріали з аграрного питання, що надруковані в харківській кадетській газеті «Накануне».

Аграрне питання було найважливішою темою обговорення в І Державній думі. 8 травня 1906 р. кадети за підписом 42 депутатів внесли на розгляд Думи проект з аграрного питання, який дістав назву проект «42-х». В основі записки «42-х» — програма кадетської партії, прийнята на III з'їзді (21 — 25 квітня), тобто безпосередньо перед відкриттям Думи. Сутність аграрної реформи полягала у створенні державного земельного фонду для забезпечення безземельного і малоземельного селянства землею через надання йому в користування ділянок у межах споживчої норми. Джерелами формування державного земельного фонду мали стати державні, надільні, кабінетські, монастирські землі, але цієї землі було недостатньо для забезпечення мінімальних потреб селян, тому кадети пропонували вирішити проблему завдяки примусовому відчуженню частини приватновласницьких земель за викуп за «справедливою» (неринковою) ціною. Проект кадетів передбачав відчуження землі великих панських латифундій за умови збереження раціональних поміщицьких господарств капіталістичного типу, тобто, по суті, йшлося про примусове відчуження більшої частини поміщицьких земель [15, с. 165].

Таким чином, ініціатива порушення аграрного питання в Думі належала кадетам. До внесення 23 травня 1906 р. проекту Трудової групи («104-х») їхня соціально-економічна програма була найрадикальнішою в Думі, і партія Народної свободи сподівалася на об'єднання з депутатами від селян на її основі. «Для селян, які вже потрапили в Думу і були готові працювати на парламентських умовах, блок із кадетами — єдиний шлях до перемоги, — писала газета «Накануне». — ... Антагонізм на ґрунті історичних стереотипів тільки надасть можливість урядові скористатися плодами «міжусобиці», що виникне між інтелігенцією та мужиками» [2].

Про зростання популярності партії в селянському середовищі свідчили численні звернення селян, в яких, крім економічних вимог, висувалися і політичні, а саме: виконання положень Маніфесту 17 жовтня, право надсилати ухвали селянських сходів до Державної думи, надання селянам таких самих прав й оподаткування, як і іншим прошаркам, зменшення непрямих податків, загальне обов'язкове безплатне навчання селянських дітей, надання їм можливості здобути середню і вищу освіту, збільшення кількості лікарень, звільнення політичних в'язнів, скасування смертної кари [3].

Кадетський проект додаткового наділення селян землею завдяки примусовому відчуженню приватновласницьких земель викликав різку критику уряду. Газета «Накануне», висвітлюючи обговорення аграрного питання в Думі, опублікувала стенографічні звіти виступів урядових чиновників пп. Стишинського і Гурка від 19 і 21 травня [13]. Начальник управління з питань землеустрою і землеволодіння п. Стишинський наполягав на тому, що аграрний проект кадетів «спричинить великі труднощі для його хоча б якого-небудь успішного застосування», оскільки, по-перше, суперечить чинному законодавству, порушуючи принцип недоторканності приватної власності. По-друге, виділення селянам додаткової землі ненабагато збільшить їхні земельні наділи (лише на 1 — 2 десятини), а це не вирішить проблеми малоземелля. Міністр внутрішніх справ Гурко у своїй доповіді наводив підрахунки, за якими при перерозподілі землі на кожну душу чоловічої статі припадає не більше 4 десятин. У свою чергу із ліквідацією великих поміщицьких латифундій селяни втратять регулярний додатковий заробіток, який давали їм поміщицькі господарства, а бідність і зuboжіння селян призведуть до зниження врожайності на 17,5 — 20 %.

Таким чином, урядові чиновники докоряли кадетам тим, що їхня аграрна програма, з одного боку, суперечить чинному законодавству (праву власності), а з іншого, — призведе до уповільнення темпів розвитку сільського господарства. Проблема малоземелля селян зводилася до агрокультурної кризи і для виходу з неї були запропоновані паліативні заходи: інтенсифікація селянського господарства, активізація діяльності Селянського банку, політика переселення.

На звинувачення уряду відповідали В. Н. Обнінський, Л. І. Петражицький, І. І. Петрункевич, В. К. Понятовський, М. Н. Ярцев й інші депутати від кадетської партії. Головним опонентом уряду від партії був фахівець з аграрного питання М. Я. Герценштейн. У своєму виступі, дотримуючи принципів полеміки, М. Я. Герценштейн

ставив риторичне запитання: що заважало уряду інтенсифікувати сільське господарство всі 45 років, які минули після здійснення селянської реформи? У ситуації, коли «країна охоплена пожежею», коли необхідно зупинити подальший розвиток селянського руху, заходів щодо підвищення рівня агрокультури і благоустрою селянських господарств уже було недостатньо. Закиди уряду в нібито запропонованому кадетами «чорному переділі» партія не сприймала, іронізуючи з приводу умовиводів царських чиновників про захист селянської власності від націоналізації. Кадети, обстоюючи різні форми власності, виступали за збереження дрібної приватної власності, зокрема і селянської. «Категорично заявляю, — говорив М. Я. Герценштейн, — надільних земель, земель, придбаних через Селянський банк й інші банки, дрібної власності ми взагалі зачіпати не будемо, це суперечить нашим планам і нашій програмі» [7].

Інший визначений урядом захід — активізація роботи Селянського поземельного банку, на думку кадетів, спричинить спекулятивне збільшення цін на землю. «Підвищений попит призводить до того, що ні на що непридатні землі продаються за неймовірними цінами, які дедалі збільшуються і збільшуватимуться», — констатував М. Я. Герценштейн [7].

Кадети також аналізували урядову політику переселення, підкреслюючи недостатню увагу до організації цього процесу. І. І. Петрункевич зауважував, що кількість переселенців, яка збільшилася останнім часом, не відповідає щорічному природному приросту населення, отже, «це один із тих заходів, які можуть задовольнити нас, але не можуть мати справжнього економічного значення» [12].

У газеті «Накануне» від 27 червня 1906 р. опубліковано звернення селян с. Шаровки Богодухівського повіту Харківської губернії до Державної думи. Селяни повідомляли про свій невдалий досвід переселення. У 1902 р. місцевий поміщик А. Є. Кеніг організував активну рекламну кампанію з метою переселення малоземельних селян свого повіту до Уфи. Він пропонував купити селянські орні й присадибні землі на надзвичайно вигідних умовах (за ціною 225 руб. за десятину за умови, що в Уфимській губернії селяни зможуть купити землю по 60 руб. за десятину). У результаті на переселення зважилися 209 родин. Проте якість землі в Уфі виявилася незадовільною і більше половини переселенців (112 родин) були змушені повернутися назад. У сезон сільськогосподарських робіт вони найнялися батраками в садибу Кеніга та їхня подальша доля була дуже важкою, оскільки вони залишилися без житла, землі і, взагалі, будь-яких коштів для існування [5].

Проблема полягала в тому, що випадок із селянами Харківської губернії с. Шаровка не був одиничним. Така практика переселення — типове явище. Десятки тисяч селян вирушали світ за очі, забезпечуючи концентрацію землі в господарствах поміщиків.

З усіх країв Росії на ім'я депутатів нескінченним потоком надходили звернення, накази, ухвали про те, щоб Дума з більшою наполегливістю обстоювала інтереси народу. Фактичним зведенням численних селянських наказів і ухвал став проект аграрної реформи за підписом 104 депутатів від Трудової групи, винесений на обговорення Думи 23 травня [1]. У ньому передбачалося створення загальнонародного земельного фонду для забезпечення безземельного і малоземельного селянства. До цього фонду повинні були входити всі приватновласницькі землі, що перевищували трудову норму. Трудовики наполягали на повній ліквідації поміщицької власності, проте приватновласницькі землі, що не перевищували трудової норми, залишалися попереднім власникам. У питанні щодо винагороди власникам за відчуження земель Трудова група визнавала можливість безплатного відчуження великих поміщицьких латифундій, а за придбані після 1861 р. поміщиками землі пропонували викуп «за середньою прибутковістю селянського господарства», де не застосовували найманої праці. Наділення землею за проектом «104-х» здійснювалося за трудовою нормою, але без права вільного користування нею. Проект проголошував однакове для всіх право на отримання землі. Незважаючи на утопічність (неможливість утілення в реальних соціально-економічних умовах) «трудового» землекористування, проект трудовиків відбивав селянські інтереси.

Після проекту «104-х» газета «Накануне» подовжувала висвітлювати дебати з аграрного питання в Думі та надавала перевагу публікаціям виступів селянських депутатів. Селяни-трудовики І. А. Оранський, Ф. М. Онипко, С. В. Анікін, М. І. Литвинов, М. А. Меркулов, А. Ф. Аладьїн, Г. Н. Шапошников доводили необхідність перерозподілу землі на користь народу. Аргументація селян-трудовиків ґрунтувалася на такому положенні: «Земля — дар Божий і тільки той, хто працює на ній, має на неї право» [10]. Депутат із Харкова І. А. Оранський на заперечення урядових чиновників про незаконність перерозподілу землі відповідав: «Народ говорить: землі дайте нам. Він вимагає її, і цей голос народу, котрий вимагає землю, повинен стати законом» [11].

Програма трудовиків, пропонуючи повну ліквідацію поміщицького землеволодіння, захищала селянську власність. Трудовик Ф. М. Онипко, розкриваючи сутність записки «104-х», у своєму виступі наголошував на тому, що їхній проект не лише вирішував

проблему малоземельного селянства, але й захищав інтереси селянства, яке має землю і певні кошти. Проте, остерігаючись концентрації землі в руках заможних власників, трудовики передбачали заходи, що обмежують свободу землекористування: землі надільні і землі дрібних власників не могли передавати іншим особам через продаж, дарування, заповіт, застава і довгострокову оренду.

Також Ф. М. Оніпко відзначав відмінності проекту трудовиків від «половинчастої» програми кадетів, яка, за його твердженням, була спробою «затягти дірки на основі більш-менш далекого компромісу між інтересами землевласників і хліборобів, але ... одним (проект кадетів) видається недостатнім, а іншим — надто радикальним» [10].

Іншим пунктом розбіжностей між трудовиками і кадетами була пропозиція трудовиків створити місцеві земельні комітети на основі загального, рівного, прямого, таємного виборного права для вирішення аграрного питання на місцях. На відміну від кадетів, які у своєму проекті не порушували питання про негайну організацію місцевих земельних комітетів, трудовики виявляли намір передати вирішення земельного питання в руки самого селянства. «Лише за участі всього народу, — підкреслював Ф. М. Оніпко, — цей закон може втілитися в життя, і коли ці вибори відбудуться, ... кращі люди країни будуть у цих комітетах і (вони) зможуть провести ... цю реформу» [10].

Дебати в Думі між кадетами і селянами-трудовамиками, по суті, стосувалися вибору шляху модернізації села. Кадети розуміли природу селян, іноді інертну і консервативну, і остерігалися, що збільшення селянського землекористування завдяки повному примусовому відчуженню поміщицької землі тільки призведе до поширення архаїчної системи землеробства. Депутат-трудовик С. В. Анікін, висловлюючи думку своїх виборців, заявляв, що розвиток села гальмує не селянство, а поміщик-реакціонер, який чіпляється за свою владу, привілеї, напівкріпосницькі прибутки [6]. Вищу врожайність у поміщицьких господарствах трудовик М. І. Литвинов пояснював кращою якістю поміщицької землі, а не тим, що селяни недолугі і не вміють працювати [8]. Депутат від селян М. А. Меркулов запропонував кадетам, які мали більшість у Думі, об'єднатися на основі аграрної програми Трудової групи. «Ми повинні нагадати членам Думи, партії Народної свободи, — говорив М. А. Меркулов, — що ми, селяни, їх вибрали, і вони не мають морального права іти всупереч нашим інтересам» [9]. У відповідь кадети запропонували передати проект «104-х» як робочий матеріал у думську аграрну комісію, яка мала виробити остаточну редакцію аграрного законопроекту.

Таким чином, харківська кадетська газета «Накануне» достатньо повно висвітлювала дискусію з аграрного питання в I Державній думі. У місцевому періодичному виданні були опубліковані проекти трьох політичних сил з питань соціально-економічного реформування села: стенографічні звіти виступів депутатів від партії Народної свободи, представників уряду і депутатів від Трудової групи.

Аналіз опублікованих матеріалів засвідчує, що проект, запропонований партією кадетів, на момент своєї появи був найопозиційнішим у Думі. Саме кадети, зважаючи на свій успіх під час виборів до I Державної думи, ініціювали порушення аграрного питання і запропонували доволі демократичний (точніше, буржуазно-демократичний) варіант його вирішення. Проект «42-х» був створений з урахуванням балансу інтересів усіх сторін: держави, поміщиків, селян. Партія кадетів сподівалася на об'єднання всіх опозиційних сил у Думі і закріплення за собою ролі лідера у визвольному русі 1905-1907 рр. Дійсно, проект кадетів мав великий громадський резонанс і став підґрунтям для подальших дебатів щодо аграрного питання. Проте поданий незабаром на розгляд Думи проект від Трудової групи був радикальнішим, ніж кадетська програма, і більшою мірою відбивав інтереси селянства. Обидва проекти («42-х» і «104-х») передбачали вирішення проблеми малоземелля на основі «передачі землі в руки селянства» й об'єктивно сприяли модернізації села, його вивільненню від кріпосницьких пережитків, при цьому кадети робили ставку на культурні, прогресивно-зразкові поміщицькі господарства, а трудовики — на дрібних селян-власників. Однак однакостайні в критиці царських міністрів центристські і ліві політичні сили, не змогли дійти спільної політичної лінії. Уряд, розігнавши Думу, надав перевагу насильницькому руйнуванню селянської общини при збереженні повної недоторканності поміщицького землеволодіння. Перспективами подальших досліджень може бути вивчення робочого питання на сторінках харківських кадетських періодичних видань.

Список літератури

1. Колесниченко Д. А. Аграрные проекты Трудовой группы в I Государственной думе / Д. А. Колесниченко — М. : «Наука», 1968. — Т. 82. — С. 40 — 89.
2. Крестьянские депутаты // Накануне. — 1906. — № 41. — С. 3.
3. Крестьяне о Думе // Накануне. — 1906. — № 19. — С. 3; Требования крестьян // Накануне. — 1906. — № 32. — С. 3
4. Михайлин І. Л. Нарис історії журналістики Харківської губернії. 1812 — 1917 / Ігор Леонідович Михайлин. — Х. : «Колорит», 2007. — 366 с.

5. Обращение крестьян с Шаровки Богодуховского уезда в Государственную думу // Накануне. — 1906. — № 84. — С. 3 — 4.
6. Речь Аникина / С. В. Аникин // Накануне. — 1906. — № 74. — С. 2.
7. Речь Герценштейна / М. Я. Герценштейн // Накануне. — 1906. — № 65. — С. 2.
8. Речь Литвинова / М. И. Литвинов // Накануне. — 1906. — № 75. — С. 3.
9. Речь Меркулова / М. А. Меркулов // Накануне. — 1906. — № 75. — С. 3.
10. Речь Онипко / Ф. М. Онипко // Накануне. — 1906. — № 73. — С. 2.
11. Речь Оранского / И. А. Оранский // Накануне. — 1906. — № 69. — С. 3.
12. Речь Петрункевича / И. И. Петрункевич // Накануне. — 1906. — № 68. — С. 2.
13. Речь г. Стишинского против проекта аграрной реформы // Накануне. — 1906. — № 63. — С. 3; Речь товарища министра внутренних дел Гурко // Накануне. — 1906. — № 64. — С. 2.
14. Шелохаев В. В. Аграрная программа кадетов в первой русской революции / Валентин Валентинович Шелохаев. — М. : «Наука», 1970. — Т. 86. — С. 172 — 231; Балашова Н. А. Российский либерализм начала XX в. (Банкротство идей «Московского ежедневника») / Наталья Александровна Балашова. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1981. — С. 40 — 69.
15. Шелохаев В. В. Либеральная модель переустройства России / Валентин Валентинович Шелохаев. — М. : РОССПЭН, 1996. — 280 с.

Надійшла до редакції 03.01.2012 р.

УДК 930.1:631.11 (477) «1917–1930» В. В. КАЛІНІЧЕНКО

СУЧАСНА ЗАХІДНА ІСТОРІОГРАФІЯ ІНСТИТУТУ ЗЕМЕЛЬНОЇ ГРОМАДИ В ДОКОЛГОСПНОМУ СЕЛІ (1917–1930 РР.).

Досліджується сучасна західна історіографія проблеми інституту земельної громади в радянському доколгоспному селі. Аналізуються головні напрями сучасної західної історичної науки в дослідженні цього поземельного інституту.

Ключові слова: *селяни, земельна громада, історіографія.*

Исследуется современная западная историография проблемы института земельного общества в советской доколхозной деревне. Анализируются главные направления современной западной исторической науки в исследовании данного поземельного института.

Ключевые слова: *крестьяне, земельное общество, историография.*